

УДК 81'373.6+21

В. В. Лучик,

доктор філологічних наук,

професор,

завідувач кафедри загального і слов'янського мовознавства

Національного університету „Києво-Могилянська академія”,

вул. Г. Сковороди 2, м. Київ, 04655, Україна,

тел.: (044)425-60-75,

pr@ukma.kiev.ua

ПОХОДЖЕННЯ ХОРОНІМІВ, УЖИВАНИХ НА ПОЗНАЧЕННЯ КРИМСЬКОГО ПІВОСТРОВА

За багатовікову історію півострів Крим мав назви *Кіммерія*, *Таврида*, *Херсонес* (друс. *Корсунь*) і сучасну *Крим*, етимологія яких набуває більшої переконливості у зв'язку з культурно-історичною інтерпретацією топонімів.

Ключові слова: етимологія, власні назви, топоніми, хороніми, Крим, культурно-історичний.

Крим – це земля найдавніших людських цивілізацій, численних сухопутних і морських міграцій, які залишили по собі сліди в місцевій топонімії, зокрема в назвах півострова. Етимологія кримських географічних назв привертала увагу мовознавців, з-поміж яких варто відзначити автора монографії „Лексичний склад історичної топонімії Криму” (2003) В. А. Бушакова [1] та колектив авторів монографії „Введение в топонимию Крыма” (1995) на чолі з О. В. Суперанською [12]. Робилися спроби визначити походження і хоронімів Криму, але в системному зв'язку вони не розглядалися, тому в запропонованій статті поставлено за мету подати пояснення етимології історичних назв півострова в їхній хронологічній послідовності для формування загальної уяви про зміни основних етносів та мов на його території.

Кіммерія (дгр. *Κιμμέριη*) – найдавніша індоєвропейська етновна спільнота на території Північного Криму і в районі Керченської протоки, яку заселяли *кіммерійці* (дгр. *Κιμμέριοι*), що залишили по собі сліди в місцевій топонімії; пор. напр., *Боспор Кіммерійський* (дгр. *Βόσπορος Κιμμέριος*, або *Κιμμερικός*), *Кіммерійські гори* (сучасне *Кримські гори*), пос. *Кіммерік* (дгр. *Κιμμερικόν*) та ін. [11, с. 18–19]. Ці індоєвропейські племена II – поч. I тис. до н. е. були витіснені та частково асимільовані скіфами, які панували в Північному Надчорномор'ї

аж до серед. I тис. н. е. Походження етнохороніма *кіммери*, що зазнав онімизації за зразком античних назв на *-ia*, остаточно не з'ясоване. Найобгрунтованішу його етимологію запропонував О. М. Трубачов, якого підтримав О. С. Стрижак: *кіммери* (*кіммерійці*) < фрак. **kir(s)-tar-io* „чорноморські”, де **kir(s)-* „чорний”, а **tar-* / **mor-* „море”, що підкреслює зв'язок цього народу з бас. Чорного моря [11, с. 24].

Тавріда – давня назва Кримського півострова; *Таврія* (поширена з XVI ст.) [5, т. 8, с. 3123], *Тавріда* [2, т. 3, с. 259], рос. *Тавріда* (після приєднання Кримського півострова до Росії 1783 р.), з V ст. до н.е. – *Таврика* (стосовно південної частини Кримського півострова, а в середньовіччя до XV ст. включно назва всього Криму) [10, с. 1309], лат. *Tauria*, *Taurica* від гр. Ταυρικὴ (χερσόνησος) [14, с. 8]. Хоронім *Тавріда* штучно відновлено на позначення Кримського півострова царським урядом після його приєднання до Росії в кін. XVIII ст. унаслідок активної тоді моди на античні топоніми. Найдавніша форма *Taurica*, Ταυρικὴ – гр. походження, її ще Геродот виводив від назви, очевидно, індоєвропейського племені *таврів*, яких історик відносив до скіфів. Щодо етимології етноніма *таври*, то вона остаточно не з'ясована. Найімовірніше, він походить від слова іє. **tauros* „буйвіл, тур”, яке виявляє широкі індоєвропейські та позаіндоєвропейські зв'язки [4, т. 5, с. 678] і як назва культових для багатьох племен світу тварин міг вживатися в ролі їхньої самоназви. Зокрема, греки пояснювали цей етнонім через апелятив ταυροι „бики” і мали міф про походження цього племені (таврів) від бика [8, с. 403]. Імовірними є ностратичні (середземноморські) витоки апелятива **tauros* / **touros* з вихідним значенням „бик, буйвіл; щось велике, громіздке; підвищення, гора”, що з географічною семантикою відбився в назві малоазійських гір *Тавр*, *Торос* (тур. *Toros'lar*) на півдні Туреччини [10, с. 1309], яку пов'язують з араб. і сем.-хам. **taur-* „бик”, фінік. *msor* (правильним, очевидно, є *taor-*) „скеля”, сір. *тур* „гори” [8, с. 403], у зв'язку з чим відомий з античних часів хоронім Ταυροι був первинним оронімом з внутрішньою формою „гори”, а похідний від нього етнонім (етнохоронім?) мав значення „горяни”. Про неслов'янське походження хороніма *Таврія* і твірного апелятива *таври* свідчить збереження в їхній основі дифтонга **-au-* (в українській мові він закономірно перетворився на звукосполуку *-ав-* < *aŭ*), якому в слов'янських мовах відповідає монофтонг **-u-*; пор. численні слов'янські топоніми на зразок *Турія*, *Турья*, *Turia* з основою псл. **turь* (< іє. **tauros*), спорідненого з лит. *taùras*

„буйвіл, тур”, прус. *tauris* „зубр”, лат. *taurus* „бик”, гр. ταύρος „тс.” та ін., які вважаються рефlekсами основи, що становить залишок доіндоевропейського субстрату [4, т. 5, с. 678].

В античні часи півострів Крим мав ще давньогрецьку назву *Херсонес* (Χερσόνησος), основа якої відбилася у двох трансформованих ойконімах Південної України – *Херсón* і *Кóрсунь*, що виникли в різні часи і за різних історичних обставин.

Херсón – місто, Херсонської обл. [13, с. 459]; засноване 1778 р. на місці військового укріплення. Перші згадки про *Херсон* належать до 1737 [2, т. 3, с. 360], *Cherson* (1880) [16, т. 1, с. 571], *Херсón* (1981) [10, с. 1461]. Ойконім виник унаслідок перенесення назви з давнього *Херсонеса Таврійського* в Криму [5, 9, с. 3586] (< др. *Херьсонъ* < дгр. Χερσών) [14, с. 234] за поширеною тоді урядовою модою на давньогрецькі топоніми. Антична назва постала на основі давньогрецького апелятива χερσόνησος „півострів” [1, с. 75; 8, с. 454]; пор. *Херсонеський мис* на заході *Геракліївського півострова* в межах Севастополя в Криму [2, т. 3, с. 361].

Кóрсунь – 1) давньоруська назва міста („градъ”) на Гераклеїському півострові в Криму; сучасні руїни *Херсонес* у м. Севастополі; „в *Корсунь*” (у зв’язку з „подіями” 30-х рр. I ст. н.е.), „къ *Корсуню*” (під 945), „градъ Греческій *Корсунь* (під 982), „в *Корсуні*” (під 989), „стража *Кърсуня*” (1097), „ис *Корсуня*” (XIII ст.), дгр. Χερσόνησος, *Херсонес*: 1) *Фракіїський* (сучасний півострів Галліполі); 2) *Таврійський*, сучасний Крим (Геродот), *Херсунь*, *Хорсунь* та ін. (літописні) [3, с. 70–71]. Майже одностайною є думка дослідників про *Кóрсунь* як давньоруську трансформацію давньогрецького Χερσόνησος, яке зазнало зміни початкового *Х-* на природніше для східних слов’ян *К-* та переходу довгого *-ó-* в *-и-* певною мірою під пізнішим тюркським впливом. Палатальність кінцевого *-нь* спричинена суф. **-jъ* у посесивній або структуральній функції. Давньогрецька назва виникла семантичним способом від апелятива χερσό-νησος (χερρόνησος) „півострів”, який називав частину Криму й місто, що було засноване вихідцями з Гераклії Понтійської та проіснувало з V ст. до н.е. до XIV ст. н.е. [3, с. 71]. Висновок Р. М. Козлової про те, що „гр. *Chersonēesos* може бути розглянуто як догрецька (слов’янська) назва, що зазнала еллінізації в період грецької колонізації відповідної ділянки Криму” [6, с. 192], не підтверджується історичними свідченнями та літописними пам’ятками.

Крим – назва *Крімського півострова*, що на заході та півдні омивається Чорним морем, а на північному сході – Азовським, територія колишньої Кримської обл., нині Кримська АР України [2, т. 2, с. 228–234]. Хоронім не має загальноприйнятої етимології. Були спроби пояснити його на слов'янському ґрунті у зв'язку з *крома* „границя, межа”, *кремій* [8, с. 217], пізніше – *Крым* з *Кырьмь* < *Кърътъ* < посл. **Кърътъ* < **кърът-* < іє. *(s)kř-* „гнути, згинати; кривити; крутити, вертати”, у рефлексі якого відбулася метатеза *Кырьмь* > *Крымь* [6, с. 297] (пор. у зв'язку з цим мікротопонім *Крымók* на Чернігівщині [15, с. 152] та ін. переважно поліські утворення з основою *крим-*). Але історія цього топоніма не підтверджує його праслов'янського чи навіть давньоруського походження. У документах *Крим* уперше згадується в XIII ст., коли на півострові володарювали монголо-татарські племена й турки. Ця назва з'явилася на позначення колишнього м. *Салхат* у формі *Eski Qirim*, *Ескі Крим*, а в мові українців і росіян – *Старий Крим*. З часом опорний компонент ойконіма *Крим* поширився на весь Кримський півострів і став його основною назвою [8, с. 217; 12, с. 97; 1, с. 32]. Отже, найімовірнішим джерелом топоніма є якась східна (очевидно, одна з тюркських) мова. Припускають, що твірним могло бути тюрк. *кырым* „рів, вал” з огляду на те, що вузький перешийок, який відділяє півострів, був перекопаний ровом (пор. *Перекопський перешийок*), що має монгольський відповідник *херем* „фортечна стіна, вал” [8, с. 217], або тур. і крим.-тат. *ка́рім* „милостивий” [9, II/2, с. 1097]. Є й інші ймовірно твірні тюркські основи, але всі вони мають два відкриті склади, перший з яких не міг перетворитися у звукосполуку *Кр-* у панівному кримськотатарському й турецькому мовленні.

Проаналізувавши топоніми й антропоніми з „неповногласною” основою *Крим-* (ойконіми *Крымча*, *Крым-Шибань*, *Крым Эли* в Криму, *Крым* у Малій Азії, антропоніми *Крым*, *Кърым* у караїмів, *Крымса* в туркменів, *Крымхожа* в узбеків-кипчаків, *Крымтаевы* у кримських мурз), дослідники дійшли висновку про південно-східні (очевидно, поширені аж до українського полісся як караїмські) впливи на виникнення топоніма, основа якого є генонімною, тобто була родовим іменем [12, с. 97–98]; пор. тюркські етнічніми *крымса* „туркмени”, *крымхожа*, *крымходжа* „узбеки (кипчаки)” [7, т. 2, с. 257]. Похідними від хороніма *Крим* є назви *Крімський півострів*, *Крімські гори*, *Крімський шлях*, карстова порожнина *Крімська* [2, т. 2, с. 228–241], *Крімський заповідник* [2, т. 3, с. 476], прізвище *Крімський* тощо.

Отже, етимологія кількох географічних назв, уживаних на позначення Кримського півострова, свідчить про давнє його заселення різними етносами, які в різні історичні часи змінювали один одного.

Список використаної літератури

1. Бушаков В. А. Лексичний склад історичної топонімії Криму : Монографія / В. А. Бушаков; НАН України. Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського. – К., 2003. – 226 с.
2. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Відп. ред. О. М. Маринич. – К. : УРЕ імені М. П. Бажана, 1989–1993. – Т. 1–3.
3. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Гол. ред. О. С. Стрижак. – К. : Наук. думка, 1985. – 253 с.
4. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. ред. О. С. Мельничук. – К. : Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
5. Енциклопедія українознавства: В 10 т. / Ред. В. Кубійович; Наукове товариство ім.Т. Шевченка у Львові. – Львів, 1993–2000. – Т. 1–10.
6. Козлова Р. М. Структура праславянського слова: Праславянское слово в генетическом гнезде / Р. М. Козлова. – Гомель, 1997. – 412 с.
7. Лезина И. Н. Ономастика [Текст]: словарь-справочник тюркских родоплеменных названий: В 2-х ч. / И. Н. Лезина, А. В. Суперанская. – М. : РАН, Институт этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Ч. 1–2.
8. Никонов В. А. Краткий топонимический словарь / В. А. Никонов. – М. : Мысль, 1966. – 509 с.
9. Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий: В 4-х т. / В. В. Радлов. – Спб. : ИАН, 1893–1911. – Т. 1–4.
10. Советский энциклопедический словарь / Научно-ред. совет: А. М. Прохоров (пред.). – 3-е изд. – М. : Советская Энциклопедия, 1982. – 1600 с.
11. Стрижак О. С. Етніонімія Геродотової Скіфії / О. С. Стрижак; відп. ред. О. Б. Ткаченко. – К. : Наук. думка, 1988. – 224 с.
12. Топонимия Крыма [Текст] / отв. ред. Суперанская А. В. – М., 1995. – Ч. 1 : <Введение> в топонимию Крыма / А. В. Суперанская [и др.]. – [Б. м.] : [б.в.], 1995. – 216 с.
13. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ на 1 січня 1972 року / Упоряд. Д. О. Шелягін. – К. : Вид-во політ. літ-ри України, 1973. – 815 с.
14. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т. / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. – 2-е изд., стереотип. – М. : Прогресс, 1987. – Т. 4. – 852 с.
15. Черепанова Е. А. Микропонимия Черниговско-Сумского Полесья. – Сумы, 1984. – 275 с.
16. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Nakł. Sulimierskiego, W. Walewskiego. – Warszawa, 1880–1895. – Т. 1–14.

В. В. Лучик

ПРОИСХОЖДЕНИЕ ХОРОНИМОВ, УПОТРЕБЛЯЕМЫХ ДЛЯ ОБОЗНАЧЕНИЯ КРЫМСКОГО ПОЛУОСТРОВА

За многовековую историю полуостров Крым имел названия *Киммерия*, *Таврида* (друг. *Корсунь*) и современное *Крым*, этимология которых приобретает большую убедительность в связи с культурно-исторической интерпретацией топонимов.

Ключевые слова: этимология, собственные имена, топонимы, хоронимы, Крым, культурно-исторический.

V. V. Luchyk,

Doctor of Philology,

Professor, Chair of General and Slavic Linguistics Department

National University of Kyiv „Mohyla Academy”,

2, G. Skovorody St., Kyiv, 04655, Ukraine,

tel.: (044)425-60-75

pr@ukma.kiev.ua

ORIGINS OF HORONYMS USED TO NAME THE CRIMEAN PENINSULA

Summary

For many centuries there were different civilizations and state formations in the Crimea, there took place active ethnic contacts and migrations, which left traces in local toponymy. Partly these processes were reflected in the inner form of proper names of the peninsula or its parts, among which the most famous are *Cimmeria*, *Tauris* (*Tavrika*), *Hersonissos* (ancient *Korsun*) and modern *Crimea*.

Each of these horonyms has already attracted researchers' attention, but in the systemic interconnection they have not been considered yet. In this article such interconnection has been realized through the etymology explanation of the historical and modern names in their chronological sequence confirming the involvement of the Crimea to ancient and medieval civilizations of the Black Sea Coast. On the territory of the Northern Crimea and near the Kerch Strait the oldest known ethnolinguistic community is Cimmeria, which was settled by the ancient Indo-European Cimmerian tribes, whose name derives from the Thracian **kira(s)* -mar-io „Black Sea”, where **kir(s)* – „black” and **mar* - / **mor*- „sea”. From the 5th century BC *Tavrika*, name of Greek origin, was used for the southern part of the Crimean peninsula. It was deduced by Herodotus from the ethnonym *Taurus* derived from the Indo-European **tauros*, which reveals extensive Indo-European relations through „buffalo; something big; rise, mount” (the original meaning

„mountains, Highlanders”). At the end of the 18th century, driven by the government vogue for the ancient names, the horonym was restored in the form *Taurida* to designate the whole peninsula. In ancient times, the Crimean peninsula had even the ancient Greek name – *Chersonesos (Tauride)*, literally „peninsula”, the base of which was reflected in two transformed oykonyms of the South Ukraine: *Kherson* – from the ancient *Chersonesos (Tauride)* and *Korsun* – as the Ancient Rus name of the destroyed settlement on the site of modern *Sevastopol*. The modern horonym *Crimea* was first mentioned as part of parallelly existing name of the town *Salhat Old Crimea* (Turk. *Eski Qerim*) in the 13th century, when the peninsula was dominated by the Mongol-Tatars and Turks. Through time the component *Crimea* of the composite oykonym has spread to the whole Crimean peninsula and became its primary name. The most likely source of the toponym is an oriental language. Obviously, the generating word was Turk. *kyrym* „moat, shaft”, which has Mongolian equivalent *herem* „castle wall, shaft” (compare with the adjacent Perekopsky Isthmus) or Turkish and the Crimean Tatar „merciful”.

Thus, the etymology of several geographical names used to describe the Crimean peninsula shows its ancient settling by various ethnic groups, which have replaced one another at various times.

Key words: etymology, proper names, toponyms, horonyms, Crimea, cultural and historical.

УДК 81'373.2(477.83)

М. Я. Наливайко,

кандидат філологічних наук,

викладач кафедри української мови та методики її навчання

Тернопільського національного педагогічного університету

імені В. Гнатюка,

вул. М. Кривоноса, 1, м. Тернопіль, 46000, Україна,

тел.: (0352)43-58-65,

marianalyvajko@i.ua

СУЧАСНІ ПРИЗВИСЬКА ЖИТЕЛІВ ЛЬВІВЩИНИ

Мета статті – розглянути сучасні прізвиська жителів Львівської області з урахуванням їх лексико-семантичної бази, емоційно-експресивного забарвлення, асоціативних зв'язків, структури та номінативної природи. У статті розглянуто прізвиська та їх функціонування в антропонімійній мікросистемі на матеріалі неофіційної антропонімії Львівщини. Зроблено спробу їх мотиваційної характеристики. Визначено найпродуктивніші форманти, які беруть участь у творенні прізвиськ.